

Tomasz Pawłuszko

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Rozwój cywilizacji kapitalistycznej w perspektywie teorii systemu-świata

The advancement of capitalist civilization in the perspective of world-system theory

Słowa kluczowe: globalizacja, kapitalizm, system-świat, stosunki międzynarodowe, Wallerstein

Keywords: globalization, capitalism, world-system, international relations, Wallerstein

Streszczenie

Artykuł przedstawia genezę i rozwój koncepcji systemu-świata i omawia jej wizję procesów globalizacji. Z tego punktu widzenia od połowy XVI w. mamy do czynienia z procesem powstawania światowego systemu ekonomicznego opartego na międzynarodowym podziale pracy. W efekcie tworzy się globalna cywilizacja, działająca według reguł kapitalizmu, którą na potrzeby tekstu nazwiemy cywilizacją kapitalistyczną. W artykule zostanie przeanalizowana siatka pojęć tego podejścia i rozwój jego teorii. Zarysowane zostaną współczesne wyzwania dla koncepcji cywilizacji kapitalistycznej – o charakterze polityczno-ekonomicznym i naukowym.

Abstract

Article explores the issue of genesis and development of the „world-system analysis” and focuses on its approach to the proces of globalization. From the point of view of world-system analyses the global economic system has emerged since the sixteenth century. For centuries global economy has been based on the international division of labour. It creates a new kind of „capitalistic civiliation”. This paper aims to discuss the development of theoretical framework of the world-system analysis. Besides, I try to outline contemporary scientific and political-economic challenges for the concept of capitalistic civilization.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przekrojowa analiza dorobku szkoły badań nad systemem-światem (*world-system analysis*, WSA) w temacie globalizacji zjawiska kapitalizmu. Tekst przedstawia genezę WSA, rozwój jej koncepcji i podstawowych pojęć w XX w. oraz konfrontuje je ze współczesnymi wyzwaniami na polu polityki i gospodarki oraz zmian w nauce.

Praca jest elementem kilkuletnich studiów autora nad stosowaniem podejścia systemowego do badania polityki i gospodarki światowej. Część wątków zawarłem już w kilku wcześniejszych studiach oraz w rozprawie doktorskiej, opublikowanej kilka lat temu¹. Większa grupa zagadnień związana jest ze szkołą WSA i jej podejściem do zmian globalnych. W Polsce temat ten nie był przedmiotem szerszej refleksji². Interesuje mnie w tym kontekście światowa pozycja Polski i regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Rozumienie tej kwestii jest uwarunkowane znajomością historii gospodarczej, polityki, społeczeństwa i gospodarki we wzajemnych interakcjach, w konkretnym czasie i przestrzeni. Tutaj podejście systemu-świata okazuje się pomocne, ponieważ jego założeniem jest łączenie aparatury i języka kilku nauk w jednym procesie poznawczym.

Niniejszy szkic ma zarysować podstawowe kategorie szkoły WSA do rozumienia zjawiska historycznego ekspansji kapitalizmu na skalę globalną. Autorzy ze szkoły WSA, tacy jak Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi czy Christopher Chase-Dunn, podobnie jak i ich inspiratorzy Fernand Braudel czy Karl Polanyi – zwykle nie posługiwali się terminem „cywilizacja kapitalistyczna”. Jest to moje określenie na tą część dorobku tych badaczy, która opisywała proces popularyzacji kapitalizmu i konsekwencji powstawania międzynarodowego podziału pracy. Wymienieni autorzy podkreślali wagę czynników ekonomicznych w ekspansji europejskiej oraz w ogólnej historii cywilizacji ostatnich stuleci. I. Wallerstein preferował pojęcie „geokultura”,

¹ Por. T. Pawłuszko, *Kategoria systemu międzynarodowego w badaniach stosunków międzynarodowych*, Toruń 2014; idem, *Użyteczność analityczna kategorii systemu międzynarodowego*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2014, nr 1, t. 49, s. 9–29.

² Warto jednak zwrócić uwagę na prace przekrojowe: A. Aleksy *Teoria systemu światowego Immanuela Wallersteina oraz jej znaczenie dla teorii stosunków międzynarodowych*, [w:] *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red. R. Kuźniar, Warszawa 2005, s. 589–600; M. Rewizorski, *Koncepcja systemu światowego według Immanuela Wallersteina*, „Przegląd Politologiczny” 2009, nr 1, s. 65–78; T. Zarycki, (red.), *Polska jako peryferie*, Warszawa 2016; G. Ziewiec, *Wallersteina i Fukuyamy prognozy systemu kapitalistycznego*, „Gospodarka Narodowa” 2009, nr 1–2, 2009, s. 27–47. Praca zespołu J. Czaputowicza potwierdza, że badacze stosunków międzynarodowych w Polsce raczej nie zajmują się perspektywą systemu-świata, J. Czaputowicz, K. Ławniczak, A. Wojciuk, *Nauka o stosunkach międzynarodowych i studia europejskie w Polsce*, Warszawa 2015, zob. rozdziały 4–5.

które pojmuje kulturę w aspekcie głównie geograficznym, tymczasem globalną „zmiannę cywilizacyjną” miał przynieść dopiero fenomen kapitalizmu wiążący regiony o różnych kulturach siecią wzajemnych (nierównych!) powiązań³. W tym artykule wyjaśniam najpierw podstawowe kategorie, potem opisuję rozwój szkoły i krystalizację podejścia WSA w naukach społecznych, aby następnie wykorzystać tę wiedzę do diagnozy jego przydatności w opisie i analizie współczesnych stosunków międzynarodowych.

Na potrzeby pracy wykonano wielomiesięczną kwerendę w obszarze kilku dziedzin nauki. Wykorzystałem metodyki analizy treści, badań porównawczych i studiów przypadku. W ramach analizy teoretycznej zastosowałem perspektywę instytucjonalną – pokazując jak rozumiane są różne instytucje społeczne w nauce, która historię portretuje według własnych założeń teoretycznych.

Podstawy terminologiczne

Zbadanie procesu rozwoju cywilizacji kapitalistycznej wymaga zdefiniowania pojęć „cywilizacja” i „kapitalizm”. Całokształt społecznego dorobku materialnego i duchowego, przekazywanego z pokolenia na pokolenie nazywany jest kulturą. Cywilizacja jako makroorganizacja społeczeństw ludzkich jest czasoprzestrzennym wyrazem kultury⁴. Posiada własne zasady określające sensy i organizujące współzycie ludzi w danym czasie i przestrzeni. Ludzie są bytami świadomymi, tworzą nowe sposoby myślenia i działania, mające na celu zrozumienie swego bytu i przystosowanie się do środowiska. Dlatego stale możliwa jest zmiana ludzkich organizacji i zasad nimi rządzących⁵. Badanie zmian społecznych jest jednym z celów nauk społecznych.

Ewolują sposoby życia, myślenia, działania, normy etyczne, edukacja, organizacje i procesy zbiorowe. Jednym z tych procesów jest kapitalizm. Samo słowo „kapitał” zostało spopularyzowane w XIV wieku i było synonimem słów: fundusze, bogactwo, mienie, majątek. Fernand Braudel idąc śladami Karla Polanyi’ego uważał, że kapitalizm to sposób postępowania zamożnej grupy kupiectwa, które sterowało europejskim handlem na początku epoki nowożytnej. Celem kupców była akumulacja kapitału, a więc gromadzenie bogactwa dla niego samego. Termin kapitalizm pozostawał niejasny aż do drugiej połowy XX wieku. Francuski historyk uważał kapitalistów za pierwszą globalną elitę biznesu, która powstała dzięki stabilizacji kultury materialnej (uzyskiwanie energii, dobra trwałe, konsumpcja) i życia gospodarczego (wymiana

³ Zob. I. Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System*, New York 1991.

⁴ Ujęcie to zawdzięczam prof. dr hab. Barbarze Krauz-Mozer.

⁵ Por. K. Popper, *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*, Warszawa 1999, s. 52–55.

rynkowa) w nowożytnej Europie⁶. Przez tysiąclecia kapitalizm nie zaistniał, gdyż ludzka gospodarka funkcjonowała poniżej progu wymiany handlowej. Społeczności zamieszkujące odległe terytoria nie prowadziły zinstytucjonalizowanego i masowego handlu. Kapitalizm stał się poważnym elementem kultury dopiero na przełomie epoki średniowiecznej i nowożytnej, dzięki względnej stabilizacji granic państw, poprawie warunków transportu morskiego, wzrostowi zamożności i produktywności.

Immanuel Wallerstein uważa natomiast, że historyczny kapitalizm wiązał się przede wszystkim z utowarowieniem produkcji i inwestycji⁷. Zakumulowane bogactwo stało się źródłem władzy i zachętą do ekspansji. Wbrew Braudelowi Wallerstein uznał, że kapitalizm nie jest wyizolowanym systemem powiązań między elitami gospodarczymi, ale systemem zasad, który stopniowo obejmuje żądzą bogacenia się cały skomunikowany glob. Przykładowo, Braudel nie uznałby polskiej szlachty eksportującej zboże w XVI wieku za kapitalistów, ponieważ folwark nie był instytucją rynkową, a polscy szlachcice nie uważali się za kupców ani przedsiębiorców. Cytując prace polskiego historyka Witolda Kuli zaznaczał, że folwark nie przynosiłby zysku w warunkach rynkowych. Kapitalistami byli holenderscy kupcy, zarządzający handlem zbożem i tworzący sieć powiązań handlowych na Bałtyku⁸. Dla Braudela kapitalizm jest marginalnym elementem rynku. Tymczasem Wallerstein uzna polskich szlachciców za część systemu gospodarki kapitalistycznej. Dla niego kapitalizm jest zasadniczym elementem rynku. Jedną z inspiracji dla tej teorii były twierdzenia polskiego historyka Mariana Małowista o różnicowaniu się poziomu gospodarczego Europy Zachodniej i Wschodniej⁹. Na progu epoki nowożytnej Europa Zachodnia zaczęła wzmocniać swe miasta, rozwijać handel i produkować nowe towary, gdy Europa Wschodnia pogrążyła się w refeudalizacji, miasta tego regionu podupadły, czego skutkiem była niekorzystna wymiana handlowa i rosnące uzależnienie od importu towarów przetworzonych z zachodu Europy¹⁰. Dlatego debata nad zacofaniem Europy Środkowo-Wschodniej sięga aż po XVI wiek¹¹.

⁶ F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. 2, Warszawa 1992, s. 207–217.

⁷ I. Wallerstein, *Historical Capitalism*, London 1983, s. 14–16.

⁸ W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983, s. 39–86; F. Braudel, *Kultura materialna...* t. 2, s. 241–246.

⁹ M. Małowist, *The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middle Ages*, „The Economic History Review” 1966, t. XIX, nr 1, 1966, s. 15–28; idem, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.

¹⁰ J. Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku*, Poznań 2003, s. 24–34.

¹¹ Por. A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią 1947–1994*, Warszawa 2004.

Opierając się na pracach Braudela i Małowista Wallerstein postanowił opracować model ekspansji kapitalizmu na cały świat. Ekspansję tę nazywamy na potrzeby szkicu rozwojem cywilizacji kapitalistycznej. Wallerstein nazwał swój model mianem systemu-świata, który od XVI wieku poszerzał się, aż w początkach XX wieku objął całość gospodarki światowej. Główną zasadą tego systemu była akumulacja kapitału oraz międzynarodowy podział pracy na centra, półperyferie i peryferie¹².

Powstanie systemu-świata

Powstanie kapitalistycznego systemu gospodarki-świata związane jest z międzynarodowym podziałem pracy. Sam termin „gospodarka-świat” zapożyczył Wallerstein od Braudela, który mianem gospodarki-świata określił pewien wydzielony czasoprzestrzennie obszar będący samodzielną całością gospodarczą. Podstawy swego modelu zarysował Wallerstein w klasycznym już esej z 1974 roku, który stał się wprowadzeniem do pierwszego tomu monografii *The Modern World-System*¹³. Kolejne tomy tego projektu ukazały się w latach 1980, 1989 i 2011. Oprócz tego Amerykanin wydał kilka zbiorów esejów i pism, publikowanych uprzednio w rozmaitych czasopismach. I tak w 1979 roku wydano zbiór *The Capitalist World-Economy* (główny problem tomu to nierówności społeczno-gospodarcze w kapitalizmie), w 1982 roku *World-Systems Analysis. Theory and Methodology* (podstawy metodyki badań system-świata), w 1984 roku *The Politics of the World Economy* (tu głównym problemem są państwa, „system między państwowy” i ruchy antysystemowe), a w 1991 roku *Geopolitics and Geoculture* (o kryzysie kapitalizmu w krajach Zachodu). W 1983 roku ukazała się monografia Wallersteina o kapitalizmie, w 1999 roku praca *The End of the World as We Know It* (wydana w Polsce w 2004 roku), a w 2000 roku wybór esejów *Essential Wallerstein*. Obecnie najkrótszą syntezą podejścia WSA w rozumieniu tego autora jest praca z 2004 roku: *World-Systems Analysis: An introduction* (wydana w Polsce w 2007 roku)¹⁴. Ponadto dla zrozumienia tego nurtu ważne są prace Giovanniego Arrighi (zwłaszcza *The Long Twentieth Century* z 1994 roku), Andre Gunder Franka (*World Accumulation 1492–1789* z 1978 roku), George’a Modelskiego (redaktor tomu *World System History. The Social Science of Long-Term Change* z 2000 roku) czy Chri-

¹² I. Wallerstein, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, „Comparative Studies in Society and History” 1974, nr 16, s. 387–415.

¹³ Ibidem; idem, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974.

¹⁴ Idem, *The Capitalist World-Economy*, New York 1979; I. Wallerstein, T. Hopkins et al., *World-Systems Analysis. Theory and Methodology*, Beverly Hills–London–New Delhi 1982; I. Wallerstein, *The Politics of the World Economy*, New York–Paris 1984; idem, *Koniec świata jaki znamy*, Warszawa 2004; idem, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007.

stophera Chase-Dunn'a (*Global Formation. Structures of the World-Economy*, 2 wydanie z 1998 roku)¹⁵. Pewną wadą powyższych esejów i monografii jest ogólność. Często hipotezy nie są uzasadnione, eseje ocierają się o publicystykę, a zagadnienia badawcze nie są dopracowane. Dlatego należy wspomnieć o pracach szczegółowych publikowanych na łamach *Review. A Journal of the Fernand Braudel Center* (od 1977 roku) i *Journal of World-Systems Research* (od 1995 roku).

Autorzy związani z tą szkołą przyjmują, że podstawowa charakterystyka systemu społecznego to podział pracy. Różnią się więc od klasycznej koncepcji systemu społecznego T. Parsonsa. Przyjmują również za Karlem Polanyi'm tezę, że okres nowożytny cechuje się zanikiem prymitywnych form zbieractwa i redystrybucji na rzecz szybko rozwijającego się systemu rynkowego¹⁶ (por. tabela 1).

Tabela 1. Systemy społeczne według podziału pracy

System społeczny	Epoka	Cechy	Rozwój
Minisystemy	-----	Homogeniczność kulturowa, proste wzory zarządzania	Rosną tylko do osiągnięcia pewnej krytycznej wielkości
Imperia-światy	8000 p.n.e. – 1500 n.e.	Wielkie struktury polityczne ogarniające szerokie spektrum zasad i wzorów kultury	Stabilność systemu gwarantowały systemy podatkowe i daniny, redystrybuowane do poddanych, wasali i urzędników
Gospodarka-świat	Od XVI wieku do dziś	Wielka struktura produkcji, zintegrowana wokół mechanizmu kapitalistycznego	Ekspansywny rozwój, akumulacja nadwyżek zysku dla monopoli – system ten wchłania dotychczasowe imperia i minisystemy – od końca XIX w. jeden system-świat

Źródło: I. Wallerstein, *Koniec świata, jaki znamy*, Warszawa 2004, s. 13–14.

¹⁵ G. Arrighi, *The Long Twentieth Century. Money, Power and Origins of Our Times*, London–New York 1994; A.G. Frank, *World Accumulation 1492–1789*, New York 1978; R. Denemark, J. Friedman, B. Gills, G. Modelski (red.), *World System History. The Social Science of the Long-Term Change*, London–New York 2000; Ch. Chase-Dunn, *Global Formation. Structures of the World-Economy*, Lanham 1998.

¹⁶ K. Polanyi, *Wielka transformacja. Polityczne i ekonomiczne źródła naszych czasów*, Warszawa 2010.

Podstawowy minisystem powstaje na bazie podziału pracy w małej zbiorowości. Unifikacja polityczna różnych zbiorowości wytworzyła tzw. imperia-światy, takie jak starożytny Egipt, Chiny czy Rzym. Imperia narzucały podbitej ludności własne systemy, głównie o charakterze feudalnym. Natomiast współczesna gospodarka-świat nieposiadająca jednego centrum politycznego to jeden globalny podział pracy, zawierający w sobie różne państwa i kultury¹⁷. Struktura tego systemu w ujęciu Wallersteina jest trzyczęściowa: centrum, półperyferie, peryferie, które ukształtowały się około 1640 roku (u R. Prebisha mamy centra i peryferie¹⁸). Wallerstein nie traktuje państwa jako jednostki analizy, ponieważ kapitalizm jako taki nie jest efektem działań państw. Jest efektem rozwoju gospodarki-świata, która wchłania poszczególne gospodarki narodowe i wymusza dostosowanie państw do globalnej gry ekonomicznej¹⁹. W wyniku tej rywalizacji w krajach centralnych instytucje państwa stały się efektywniejsze, a w krajach peryferii – słabsze. Nie zmienia to faktu, że państwo pozostaje wtórnym obiektem analizy. Należy podkreślić, że często wśród badaczy z tradycji WSA pojawiają się inne kategorie analityczne, takie jak kraj, region, prowincja, czy miasto. Pozwala to analizować większą liczbę przypadków na różnych poziomach (np. w Polsce mechanizm centrum-peryferie na przykładzie relacji polskich metropolii badał m.in. T. Zarycki²⁰). Często nawet w państwach zamożnych istnieją nierówności i regiony względnie zacofane.

Po upadku ekspansji Habsburgów w połowie XVII wieku centrum handlu i rozwoju gospodarczego stała się Europa Północno-Zachodnia. Państwa na terenie Hiszpanii i Włoch stały się półperyferiami – ich rynki rozwijały się wolniej, a miasta utraciły przemysły wiodące i dotychczasowe zaplecze handlowe. W tym samym czasie peryferiami systemu stają się kraje Europy Wschodniej i Ameryki Łacińskiej, dostarczające proste produkty surowcowe i spożywcze na rynki państw centrum. Drugim etapem rozwoju kapitalistycznej gospodarki-świata była (w okresie 1650–1730) konsolidacja europejskiej gospodarki-świata. Realnym centrum systemu staje się na dwa stulecia Wielka Brytania. Próba podważenia pozycji brytyjskiej przez napoleońską Francję się nie powiodła. Trzecim etapem stała się rewolucja przemysłowa zapoczątkowana w drugiej połowie XVIII wieku i w XIX wieku²¹. Znaczną część PKB zaczął wówczas wytwarzać przemysł, dążący do monopolizacji i ekspansji. Brytyjskie idee liberalnego kapitalizmu stają się wzorem dla innych.

¹⁷ I. Wallerstein, *The Capitalist World-System...*, s. 1–7.

¹⁸ R. Prebisch, *Commercial Policy in the Underdeveloped Countries*, „American Sociological Review” 1959, vol. 49, nr 2, 1959, s. 251–273;

¹⁹ Ibidem, s. 26–35.

²⁰ T. Zarycki, *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Warszawa 2009.

²¹ I. Wallerstein, *The Rise and Demise... – zaktualizowane wydanie tekstu z 1974 r. w 2000 r.* w ramach zbioru I. Wallerstein, *Essential Wallerstein*, New York 2000.

Ekspansja europejskiej gospodarki-świata oznacza włączanie dotychczasowych imperiów i mikrosystemów w ramy jednego systemu. Rosja i Japonia dzięki sile państwowej, odległości geograficznej i potencjale militarnym stają się półperyferiami systemu z własnymi strefami wpływów. W końcu XIX wieku hegemonem kapitalistycznej gospodarki światowej zostały Stany Zjednoczone, które po I wojnie światowej zajęły miejsce Wielkiej Brytanii i pomogły pokonać pretendujące do miana lidera Niemcy. Po drugiej wojnie światowej Europa wycofała się z kolonii, choć pozostała wpływowym centrum produkcji i międzynarodowego handlu.

Podstawą rozwoju cywilizacji kapitalistycznej zostały zróżnicowane regiony produkcji, posiadające silne miasta oraz przenikający się globalny i lokalny handel. Peryferiami w systemie pozostały ekstensywne rolnicze monokultury o niskiej produktywności i innowacyjności. Celem systemu kapitalistycznego była produktywność i zyskowność, co w realiach zróżnicowania regionalnego doprowadziło do specjalizacji. Interesującym przykładem jest tu Polska, która w XIV i XV wieku nominalnie nie różniła się od gospodarki zachodniej pod względem struktury społeczno-gospodarczej. W XV i XVI wieku wraz ze wzrostem liczby ludności w Europie polskie zboże i drewno zaczęły zapewniać ogromne zyski i władzę szlachcie polskiej. Mechanizm ten znakomicie opisali m.in. Witold Kula i Jacek Kochanowicz²². Chcąc wyeliminować z gry potencjalnych rywali wewnętrznych (!) szlachta przestała wspierać polskie kupiectwo i nawiązała współpracę z kupcami zagranicznymi. W efekcie przestała potrzebować polskich kupców, by docierać do Gdańska i sprzedawać zboże. Tym samym polskie mieszczaństwo i miasta zaczęły podupadać, rynek wewnętrzny się kurczył, monarcha tracił poparcie klasy średniej, a obciążenia chłopstwa rosły. Zyski z handlu zaczęły trafiać do jednej tylko grupy społecznej, co zakonserwowało ustrój społeczno-gospodarczy na całe stulecie²³. Doszło do ruralizacji gospodarki. Polska szlachta potrzebowała wprawdzie do pewnego stopnia specjalistów (rzemieślników, handlowców, architektów, nauczycieli, żołnierzy), ale z powodów interesów własnych zatrudniano do tej profesji Żydów, Niemców, Ormian, którzy m.in. pośredniczyli w komunikacji i handlu z krajami ościennymi. Polscy kupcy mogli bowiem być lokalnym politycznym zagrożeniem dla szlachty²⁴. W niedługim czasie upadło znaczenie

²² Idem, *Three paths of national development in sixteenth-century Europe*, [w:] idem, *The Capitalist...*, s. 37–42; W. Kula, *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983, s. 183–189; J. Kochanowicz, *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, [w:] *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, red. D. Chirot, Berkeley 1991, s. 92–130. Por. w tym tomie pracę Roberta Brennera: *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West*, s. 44.

²³ Por. J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2010.

²⁴ I. Wallerstein, *Three paths...*, s. 38–41.

władzy centralnej na rzecz parlamentu, a wkrótce i parlament utracił niezależność pod naporem lokalnych sejmików. Brak silnych instytucji państwa i upadek kupiectwa doprowadziły do upadku rzemiosła w Polsce, wypartego przez zachodnich producentów. Wkrótce wymieniano proste towary rolnicze na zachodnie towary produkcyjne. Polska stała się niedorozwiniętym terenem na mapie Europy i zapóźnienia tego nie udało się odrobić do końca XX wieku²⁵. Podobny proces miał miejsce w Portugalii i Hiszpanii, gdzie elity polityczne przeznaczały zyski z drenażu kolonii zamorskich na konsumpcję własną i w ciągu stu lat utraciły całkowicie konkurencyjność i znaczenie na kontynencie europejskim²⁶. Kruszcze przywożone z Ameryki obsługiwała finansjera i kupcy z Antwerpii, a następnie Amsterdamu i Londynu²⁷.

W podobnej sytuacji znalazła się zamożna w średniowieczu Wenecja. Republika ta upadła, bo w wyniku zmian w systemie utraciła wielowiekowy status centrum handlowego i finansowego. Podboje zamorskie rywali i upadek Konstantynopola doprowadziły do sytuacji, w której centrum handlu międzynarodowego przeniosło się nad Morze Północne. Wenecja nie mogła liczyć na tyle żywności, co tereny na północ od Alp, ani drewna – by budować statki. Nie było też technicznych możliwości dla pozyskania taniej żywności i drewna z Europy Wschodniej. Wenecja straciła zaplecze basenu Morza Śródziemnego, zajęte przez Turków. Ponadto w XVII wieku wojna trzydziestoletnia odcięła Wenecję od niemieckiego rynku, a brak zasobów i możliwości rozwoju manufaktur doprowadziły do stopniowej agraryzacji i pauperyzacji Wenecji²⁸. Logika rozwoju kapitalizmu prowadziła do degradacji regionów niepotrafiących zapewnić atrakcyjnych warunków dla rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej. Wenecja przestała być konkurencyjna.

Sprzęgnięte z rozwojem kultury mieszczańskiego kapitalizmu Oświecenie przyniosło Europejczykom w XIX wieku założenie o możliwości racjonalnego postępu. Perspektywa ta wskazuje na historyczny europocentryzm w postrzeganiu rozwoju, uzasadniony dotychczasową trajektorią rozwoju gospodarki światowej. Tymczasem sam awans jakiegoś państwa do rdzenia kapitalistycznej gospodarki-świata nie zmienia reguł gry tego systemu. Państwa nie rozwijają się bowiem z definicji. Ich długofalowa pozycja w stosunkach międzynarodowych zależy od ich miejsca w międzynarodowym podziale pracy. Ten zaś w okresie nowożytnym zależał od trzech trendów konsolidacji systemu: (1) kapitalizacji rolnictwa; (2) rozwoju wiedzy i technologii

²⁵ Por. L.J. Jasiński, *Bliżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą XX wieku*, Warszawa 2010.

²⁶ M. Małowist, *Europa Wschodnia i kraje iberyjskie. Podobieństwa i kontrasty*, [w:] idem, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, Warszawa 1993, s. 134–143.

²⁷ Por. T. Klementowicz, *Geopolityka trwałego rozwoju*, Warszawa 2013.

²⁸ I. Wallerstein, *Three paths...*, s. 43–45.

oraz (3) jakości instytucji i struktur społecznych (państwa, firm i instytucji kulturalnych)²⁹.

Istotą mechanizmu centro-peryferyjnego w cywilizacji kapitalistycznej jest stratyfikacja regionów wytwarzających określone produkty. Dominacja w produkcji dóbr wysokiej jakości lub wysoko przetworzonych, które zapewniają najwyższe marże, oznacza zwykle awans do krajów rdzenia/centrum. Jednocześnie – jak zauważył wspomniany wcześniej Raul Prebisch – państwa centrum przenoszą przemysły i usługi średniej rangi do państw półperyferyjnych, co zwykle witane jest z uznaniem przez lokalne elity tych państw. Regiony peryferyjne są zdominowane i zależne technologicznie od regionów centralnych. W efekcie pracownik w kraju peryferyjnym pracuje wiele godzin po to, aby zarobić na produkt wytworzony w kraju rdzenia przez pracownika w ciągu godziny. Pojawia się tu zjawisko tzw. nierównej wymiany, opisane w 1972 roku przez Arghiri'ego Emmanuel'a i bazujące na pracach historyka gospodarki Paula Barana, którzy z kolei zaproponował pojęcie nadwyżki ekonomicznej (różnica między faktyczną produkcją a faktyczną konsumpcją), z której korzystają elity kapitalistyczne i względnie zależne od nich elity polityczne³⁰. W interpretacji Wallersteina przemieszczanie centrów produkcji i usług jest ukrytym mechanizmem obronnym systemu³¹. Bez tej „korekty” system kapitalistyczny znalazłby się w kryzysie, bo w wyniku popularnego przekonania o postępie pracownicy w krajach centralnych stale domagają się podwyżek. Państwa wspierają więc zyskowniejsze branże, a te mniej opłacalne eksportuje się na zewnątrz, do państw biedniejszych. Z drugiej strony funkcjonuje mechanizm opisany świetnie przez socjologa J. Hryniewicza – pracownicy wykwalifikowani w krajach zamożnych np. USA muszą się przekwalifikować np. z produkcji do pracy w usługach. Pensje często są tam relatywnie niższe, ale w wyniku zmian systemowych i tak rośnie możliwość zakupu dóbr podstawowych (ubrania, meble, żywność etc.) produkowanych obecnie tanio w krajach uboższych. W efekcie pracownicy amerykańscy, mimo realnego spadku zarobków, nie odczuli pogorszenia swego statusu³². W praktyce prowadzi to jednak do rozwarstwienia dochodów społecznych w państwach rozwiniętych. Podstawowym założeniem systemu pozostaje fakt, że najbardziej zyskowne technologie pozostają w krajach centrum

²⁹ I. Wallerstein, *The present state of the debate on world inequality*, [w:] idem, *The Capitalist...*, s. 50–63.

³⁰ Zob. F. Ilkowski, *Imperializm kapitalistyczny we współczesnych ujęciach teoretycznych*, Toruń 2015, s. 140–154; P. Baran, *Ekonomia polityczna wzrostu*, Warszawa 1958, s. 25–26.

³¹ I. Wallerstein, *Dependence in an interdependent world: the limited possibilities of transformation within the capitalist world-economy*, [w:] I. Wallerstein, *The Capitalist...*, s. 70–72.

³² J. Hryniewicz, *Teoria centrum-peryferie w epoce globalizacji*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2010, nr 2, s. 5–27; idem, *Centrum-peryferie – stara teoria w nowych czasach*, „Studia Polityczne” 2013, nr 31, s. 291–313.

i pozwalają na akumulację zysków oraz umacnianie fizycznej i symbolicznej dominacji nad półperyferiami i peryferiami.

Ważnym z punktu widzenia Polski zagadnieniem są próby dołączenia krajów średnio rozwiniętych do poziomu zamożności i statusu państw wysoko rozwiniętych. W epoce gospodarki opartej na wiedzy jest to coraz trudniejsze³³. Państwa półperyferyjne, chcąc awansować do centrum, starają się kontrolować gospodarkę, specjalizować się w eksporcie i stale zwiększać margines zysków. I. Wallerstein w swoich pracach wskazuje na trzy strategie postępowania państw półperyferyjnych. Pierwszą opcją jest tzw. wykorzystanie szansy (*seizing the chance*); drugą awans dzięki zaproszeniu (*promotion by invitation*); trzecią – poleganie na sobie (*self-reliance*)³⁴. Pierwsza strategia opiera się np. na zdobywaniu nowszych technologii, substytucji importu, tworzeniu rodzimego konkurencyjnego przemysłu i usług (Rosja, Japonia, państwa Skandynawii i Włochy w XIX wieku, „tygrysy azjatyckie” w XX wieku, dziś niektóre emiraty arabskie, wspierające nowe technologie i usługi finansowe). Druga opcja to współpraca z zagranicznym kapitałem, np. RPA i Brazylia. Warunkiem jest tu posiadanie względnie chłonnego rynku, który będzie w stanie uczynić nowe technologie opłacalnymi w produkcji. Trzecia strategia to próby podejmowane np. przez ZSRR, gdy rozmiar i względna niezależność tego państwa od rynków umożliwiała produkcję i chwilowy rozwój w ramach pewnej autarkii. Tym niemniej ZSRR i zdominowany przezeń blok wschodni stale był elementem globalnego kapitalistycznego systemu-świata – handlując produktami surowcowymi, choć oficjalnie deklarował ideologię komunistyczną³⁵.

Współcześnie zwolennicy podejścia WSA definiują procesy długofalowe (tzw. trendy sekularne): ekspansja gospodarki-świata (bazuje na kryzysach popytu, popyt w krajach Zachodu jest obecnie szczytowy i w zastoju, przesuwa się do Azji), proletaryzacja (relatywne ubożenie ludności nawet w państwach Zachodu), polityzacja (wiele grup zbiedniało, ale jest ich tak dużo, że jest problem ze współpracą, kapitalizm rozpoczął więc powiązanie interesów globalnych z interesami klasy średniej: nacisk na specjalistów, awansy menedżerów i profesjonalistów na szefów firm, nacisk państw na rozbudowę instytucji dobrobytu, rozwój sektora usług)³⁶.

³³ S.J. Babones, *Pozycja i mobilność we współczesnej gospodarce-świecie: perspektywa strukturalistyczna*, [w:] *Polska jako peryferie*, red. T. Zarycki, Warszawa 2016, s. 13–14.

³⁴ Po raz pierwszy pogląd ten przedstawił Wallerstein w 1974 r. na łamach jednego z periodyków afrykanistycznych; I. Wallerstein, *Dependence...*, s. 76–81; idem, *Koniec świata, jaki znamy*, Warszawa 2004, s. 20–21.

³⁵ Pogląd taki potwierdzali nawet sympatycy ustrojów komunistycznych. Zob. S. Amin, *Re-reading the Postwar Period*, New York 1994, s. 173–174.

³⁶ I. Wallerstein, *An historical perspective on the emergence of the new international order: economic, political, cultural aspects*, [w:] idem, *The Capitalist...*, s. 274–279.

W wyniku tych procesów cywilizacja kapitalistyczna tworzy nowe rozwiązania umożliwiające przetrwanie dotychczasowym centróm rozwoju społeczno-gospodarczego, choć zarazem wytwarza nierówności i konflikty na skalę globalną. Logika kapitalizmu, który prowadzi do racjonalizacji i utowarowienia wielu procesów społecznych była chłodno przyjmowana przez inne cywilizacje niż zachodnia. W epoce mediów masowych procesy te stają się jawne i budzą niezadowolenie (kojarzone są z amerykańizacją, westernizacją czy wprost z kolonializmem).

Kontekst rozwoju koncepcji systemu-świata

Zdaniem Terence'a Hopkinsa w szkole WSA chodzi przede wszystkim o badanie długoterminowej zmiany społecznej o dużej skali³⁷. Jest to więc badanie zmian cywilizacyjnych w długim trwaniu, co ponownie stanowi inspirację francuską szkołą historyczną, związaną z czasopismem „Annales”³⁸. Pojęcie zmiany społecznej jest dużo bardziej neutralne od pojęcia rozwoju. W okresie powojennym rozwój stał się modnym słowem, zastąpiwszy popularne, ale nacechowane wartościująco słowo „postęp”³⁹. Ekonomiści zajęli się „rozwojem ekonomicznym”, socjologowie „rozwojem społecznym”, politolodzy „rozwojem politycznym”, antropolodzy ewolucją i historycy wzorcami rozwoju. W tak rozumianej wizji rozwoju nadal jednak zawarto europocentryczne wątki teorii modernizacji i perspektywy porównawcze. Inne państwa miały się dostosować do wzorców instytucjonalnych Zachodu. Hopkins omawia metodycznie proces akumulacji, w którym chodzi o koncentrację kapitału, centralizację, monopolizację oraz eliminację małych producentów poprzez globalny rozwój systemu najemnego (uzależnianie pracy od kapitału), co prowadzić ma do rosnącego bezrobocia⁴⁰. Kapitalistyczna gospodarka-świat jest szerszym mechanizmem cywilizacyjnym i pokazuje społeczno-ekonomiczny wymiar wspomnianej nierównej wymiany. Centra rozwijają się szybciej dzięki pozyskaniu zasobów i zaufaniu kapitału, pełnią kluczowe role w światowych łańcuchach produkcji i wartości oraz tym samym zyskują znaczenie polityczne. Państwa hegemoniczne propagują zwykle wolny handel i liberalizm (w historii Holandia, Wielka Brytania, USA i in.). Realizują pewien wzorcowy model dla danej epoki. Kiedyś rozwijano modele agrarne, następnie podporą systemu stał się system przemysłowy, a współcześnie tworzenie międzynarodowego rynku

³⁷ T. Hopkins, *The Study of the Capitalist World-Economy: Some Introductory Considerations*, [w:] T. Hopkins, I. Wallerstein, *World-Systems Analysis. Theory and Methodology...*, s. 9–10.

³⁸ F. Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1999, s. 47–86 (przedruk eseju z „Annales” 1958, nr 4).

³⁹ Z. Krasnodębski, *Upadek idei postępu*, Kraków 2009.

⁴⁰ T. Hopkins, *The Study of the World-Capitalist...*, s. 14–26.

finansowego⁴¹. Główne centra finansowe stale pozostają w państwach Zachodu (Londyn, Nowy Jork, Paryż, Frankfurt, Tokio, Bruksela, Amsterdam i in.)

Mechanizm wspierania państw przez elity biznesowe wyjaśniał Wallerstein w swoich pracach poświęconych teorii kapitalizmu. Po pierwsze kapitalizm jest historycznym systemem społecznym. Jak zauważyliśmy wcześniej, kapitał oznacza zakumulowane bogactwo. Historyczny kapitalizm wiązał się z dążeniem elit gospodarczych do utowarowienia produkcji, inwestycji, dystrybucji⁴². Z czasem utowarowiono także wiele innych procesów społecznych pod kątem potrzeb ekonomicznych. Zdaniem szkoły WSA w mechanizmie ekspansji gospodarki-świata chodzi o utowarowienie wszystkich dziedzin życia społecznego. Obserwacje te potwierdzają ustalenia geografów Johna Agnew, który już w XXI wieku pisał o tym, że współcześnie niektóre regiony stają się wiodące czy wręcz hegemoniczne dzięki czynnikom niematerialnym, takim jak styl życia i kultura⁴³. Jest to możliwe dzięki procesom racjonalizacji, utowarowienia i promocji wartości. Współcześnie doszło zatem do hierarchizacji przestrzeni z powodu akumulacji kapitału. Geografia szlaków handlowych i przebieg łańcuchów produkcji przestały być decydujące. W świecie wirtualnym znaczenie zyskała geografia finansów, technologii i idei.

Tabela 2. Państwa wiodące i ich zasoby po 1500 r.

Okres	Państwo	Główne zasoby stanowiące o potęgę
XVI w.	Hiszpania	Złoto, handel kolonialny, armie najemne, więzi dynastyczne
XVII w.	Holandia	Handel, rynki kapitałowe, flota
XVIII w.	Francja	Populacja, przemysł rolniczy, administracja, armia, kultura
XIX w.	Wielka Brytania	Przemysł, spójność polityczna, finanse i kredyty, flota, normy liberalne, wyspowe położenie
XX w.	USA	Rozmiar ekonomiczny, przywództwo naukowe i technologiczne, położenie, siła militarna i sojusze, kultura uniwersalistyczna, liberalne reżimy międzynarodowe
XXI w.	USA	Przywództwo technologiczne, poziom militarny, gospodarka, soft power, sieć komunikacji światowej

Źródło: J. Agnew, *Hegemony. The New Shape of Global Power*, Philadelphia 2005, s. 28.

⁴¹ I. Wallerstein, *The Three Instances Of Hegemony In The History Of Capitalist World-Economy*, [w:] idem, *The Politics of the World-Economy. The states, the movements, and the civilizations*, New York 1984, s. 39–45; por. T. Klementewicz, *Stawka większa niż rynek. U źródeł kapitalizmu bez granic*, Warszawa 2015.

⁴² I. Wallerstein, *Historical capitalism...*, s. 14–17.

⁴³ J. Agnew, *Hegemony, The New Shape of Global Power*, Philadelphia 2005, s. 2–11; I. Wallerstein, *Historical capitalism...*, s. 30–31.

Problematycznym zagadnieniem w tym kontekście jest rola państwa, które w ramach socjologii i politologii, a także historii często pozostają podstawową jednostką analizy. Zwolennicy WSA podkreślali instrumentalne wykorzystanie państw przez rosnące w siłę grupy kupieckie, a następnie sieci przemysłowe i finansowe⁴⁴. W nowożytności przesłanki ekonomiczne zaczęły stopniowo dominować nad kwestiami dynastycznymi i polityczno-militarnymi. Geografia polityczna Starego Kontynentu przestała się znacząco zmieniać. Powstające scentralizowane państwa absolutne zyskały w miarę stabilne granice, niezależną od feudałów administrację i własne świeckie zasady abstrakcyjne, np. idee polityczne lub moralne, które kapitalizm wykorzystywał do własnych celów. I w zasadzie to państwa zdecydowały o utowarowieniu pracy, kontroli sposobów i stosunków pracy, np. legalizowały różne formy niewolnictwa i wyzysku. Inwestycje i rozwój biznesu był dla państwa sprawą politycznie prestiżową. Kolejną cechą polityki państw stały się podatki, a więc pozyskiwanie korzyści z procesu akumulacji kapitału. Ponadto, państwa umożliwiały socjalizację ryzyka poprzez ulgi i subsydia. Wspierały nieegalitarne działania i monopolizację rozmaitych branż⁴⁵. I wreszcie – państwa zmonopolizowały prawo do użycia siły, przejmując całkowicie kontrolę nad armią. Oznacza to, że nowożytne państwo zachodnioeuropejskie było kluczową instytucją dla stabilizacji i popularyzacji procesów akumulacji i ekspansji kapitału.

Najważniejsze korporacje i instytucje finansowe zakorzeniły się właśnie w państwach Zachodu (Wenecja, Genua, Antwerpia, następnie Amsterdam, Londyn i Nowy Jork). W ramach rozwoju gospodarczego państwa zaczęły rywalizować w trzech kluczowych dziedzinach gospodarki: produkcji, handlu i finansach⁴⁶. Konflikty interesów różnych grup opierały się również głównie na kwestiach ekonomicznych. Według socjologów i historyków szkoły WSA nawet wątki etniczne i nacjonalistyczne pojawiły się pośrednio jako efekt kapitalizmu – procesy industrializacji (wzrost produkcji i zysku!) i poprzez rosnącą w liczebności siłę roboczą i jej uczestnictwo w kapitalistycznych strukturach ekonomicznych. Państwa i kapitał potrzebowały symbolicznej kontroli nad wyobraźnią społeczną ludności. Dopiero później wprowadzono liberalne koncepcje obywatelstwa i demokratyzację procesów politycznych. Ekspansja kapitalizmu w XX wieku wytworzyła nową klasę średnią – specjalistów, wolne zawody, przedsiębiorców. Dziś klasa średnia z jednej strony wspiera rozwój systemu (konsumpcja, miejsca pracy, status społeczny) i walczy z pogorszeniem warunków pracy (tzw. prekaryzacja)⁴⁷.

⁴⁴ G. Arrighi, *The long twentieth century...*, s. 80–83.

⁴⁵ I. Wallerstein, *Historical capitalism...*, s. 52–60.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 59–62.

⁴⁷ D. Chirrot, *How Societies Change*, Thousand Oaks – London – New Delhi 1994, s. 93–95. Por. G. Therborn, *Nierówność, która zabija. Jak globalny wzrost nierówności niszczy życie milionów i jak z tym walczyć*, Warszawa 2015; G. Standing, *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa 2014.

Podsumowując uwagi Wallersteina, państwa uczestniczą w procesie akumulacji kapitału i zabezpieczają go przy użyciu własnych zasobów (prawo, siła militarna, zdolność budowy infrastruktury i masowej edukacji). Kapitalizm jako zestaw reguł globalnych operuje nie w warunkach państwa światowego, ale w warunkach gospodarki-swiata, więc może stale zmieniać priorytety i miejsca zaangażowania środków finansowych. Tworzenie globalnego rynku idei sprzyjało kontroli społecznej i tworzeniu uniwersalistycznej kultury. Ponadto oświeceniowe idee rozumu i racjonalizacji zostały spopularyzowane w nauce i filozofii (pozytywizm), polityce i administracji (zarządzanie publiczne), edukacji (scjentyzm) – i w epoce obecnej traktowane są jako normy gwarantujące porządek i wyzwolenie od przymusowych sytuacji z przeszłości. Współcześnie w państwach rdzenia kapitalistycznego można względnie łatwo migrować, zmieniać tożsamość, pracę, status i pozycję społeczną.

W wyniku powyższych procesów kluczową ideą nowożytności stał się postęp, rozumiany jako wiara w stałą poprawę losu doczesnego⁴⁸. Postęp uzasadniał masowe zmiany społeczno-ekonomiczne np. industrializację jako przejście od feudalizmu do kapitalizmu. Tymczasem – zdaniem Wallersteina – postęp nie jest niezbędny⁴⁹. Po wtóre, postęp nie wynika z racjonalizacji, czego przykładem jest niszczenie środowiska naturalnego w imię zysków biznesowych. Nie zmienia to faktu, że liberalizm stał się jedną z ideologii sukcesu Zachodu.

Próby przełamania hegemonii anglosaskiej (zbiorczo: brytyjskiej, potem amerykańskiej) przez monarchiczną Francję (XVIII i XIX w.), cesarskie i faszystowskie Niemcy (pierwsza połowa XX w.) oraz komunistyczny ZSRR (druga połowa XX w.) się nie udało. Kraje zwycięskie zawsze były bardziej liberalne i – dzięki temu – bardziej uniwersalistyczne. Monarchie francuskie i niemieckie nie były liberalne. ZSRR wprawdzie zbudował uniwersalistyczną ideologię, opartą także na idei postępu i tradycji oświecenia, ale zawarty w niej etatystyczno-autarkiczny model gospodarczy nie wytrzymał rywalizacji z liberalizmem⁵⁰. Ponadto czynnik ekonomiczny długofalowo wygrał z czynnikiem militarnym. Liberalizm jest kontraktualistyczny i indywidualistyczny, a więc lepiej radził sobie z konfliktami politycznymi, niż scentralizowane reżimy polityczne, wymagające od jednostek i grup poświęcenia i posłuszeństwa. Ponadto, liberalizm legitymizował państwo tam, gdzie socjalizm i konserwatyzm nie potrafiły. W efekcie w XX wieku wszelkie idee konserwatywne i socjalistyczne musiały w kapitalistycznym systemie przybrać formę częściowo liberalną (konserwatyzm stał się liberalny gospodarczo, socjaldemokracja liberalna obyczajowo). Wiek dwu-

⁴⁸ I. Wallerstein, *Historical Capitalism...*, s. 97–98, D. Chirot, *How Societies Change...*, s. 68–85.

⁴⁹ I. Wallerstein, *The Lessons of the 80s*, [w:] idem, *Geopolitics and Geoculture*, Cambridge 1992, s. 2–10.

⁵⁰ Ibidem, s. 4–5.

dziesty zamykały hegemoniczna i triumfalistyczna idea „Końca historii” Francisa Fukuyamy oraz prodemokratyczna i wolnościowa idea „Trzeciej fali demokracji” Samuela Huntingtona.

Kondycja badań nad systemem-światem

W XX wieku powstały główne koncepcje studiów nad kapitalizmem i jego ekspansją w nowożytnej i nowoczesnej gospodarce światowej⁵¹. W tej ekspansji kapitalizm doprowadził do popularyzacji idei liberalnych, rozrostu funkcji państw i finansjeryzacji gospodarki⁵². Współcześnie jedynie kilka procent światowego obrotu gospodarczego to gospodarka realna. Reszta transakcji ma charakter wirtualny i pozostaje poza kontrolą jakiegokolwiek państwa. Analiza WSA stała się ważną koncepcją socjologii gospodarki na długo zanim popularne stały się teorie globalizacji. Wyprzedziła też o dekadę nurt badań międzynarodowej ekonomii politycznej w analizie współczesnych stosunków międzynarodowych. Jak podsumował pod koniec XX wieku Ch. Chase-Dunn, głównymi pojęciami WSA są: kapitalizm, system międzypaństwowy i relacja centro-peryferyjna⁵³. W tym miejscu przyjrzymy się problemom badawczym WSA w XX wieku i próbom ich rozwiązania.

Tabela 3. Główne problemy badawcze szkoły systemu-świata

Problem badawczy	Propozycje szkoły WSA
Miejsce w nauce	Cel to zjednoczenie historii i nauk społecznych (socjologię, ekonomię, nauki o polityce). Należy unikać podziału nauk.
Polityczność nauki	Nauka winna być związana z praktyką, a więc ma znaczenie i cele polityczne.
Przedmiot badań	Należy badać cywilizacyjną ekspansję nowożytnej gospodarki kapitalistycznej i powstanie globalnego systemu-świata (centra – półperyferie – peryferie).
Kapitalizm	Główny proces społeczno-ekonomiczny we współczesnej gospodarce światowej.
Państwo	Państwo to wtórny przedmiot badań. Żadne państwo nigdy nie stworzyło, ani nie kontrolowało gospodarki globalnej. Państwo to narzędzie wpływu elit.
Globalizacja	Globalizacja nie pojawiła się wraz z rewolucją przemysłową XIX w., ale trwa od momentu ukształtowania się zachodniego modelu kapitalizmu, tj. od 400 lat.

⁵¹ Por. G. Ingham, *Kapitalizm*, Warszawa 2011.

⁵² T. Klementewicz, *Stawka większa niż rynek...*, s. 95–198.

⁵³ Ch. Chase-Dunn, *Global Formation...*, Wstęp, s. XV–XVI.

Nacjonalizm	Nacjonalizm to produkt oświecenia i liberalizmu, skłaniających władzę do zwiększania potencjału gospodarki narodowej poprzez industrializację i popularyzację liberalnej idei obywatelstwa – a przez to posłuszeństwa państwu.
Centrum – peryferie	Relacja między regionami dominującymi gospodarczo a regionami uboższymi, oparta na traktowaniu uboższych jako rynków zbytu i producentów tanich dóbr.
Hegemonia	Jedno państwo narzuca swe rozwiązania instytucjonalne i symboliczne w skali światowej, tym samym wdrażając dominujący w danej epoce model kapitalizmu (agrarny, handlowy, przemysłowy, finansowy)

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury przedmiotu.

W okresie postawiania nurtu badacze WSA postawili przed sobą kilka tematów badań. Były nimi: sposoby tworzenia powiązań w ramach gospodarki-świata, mapowanie zmian podziału pracy w gospodarce-świecie, próba wypracowania metodologii cykli gospodarki-świata, badanie sposobów organizacji podmiotów procesów produkcji, mierzenie procesu akumulacji, formowanie grup społecznych w gospodarce-świecie. Zwracano uwagę na wspomniane wcześniej trendy: kontraktualizacja, utowarowienie, współzależność i polaryzacja społeczna⁵⁴. W związku z tymi obserwacjami przyjęto, że system tworzy coraz więcej reguł formalnych. Gospodarka staje się skomplikowanym systemem, pozostającym poza polityczną i militarną kontrolą państw i organizacji międzynarodowych. Za główne trendy interesujące WSA w XXI wieku uznał Ch. Chase-Dunn: pogłębienie utowarowienia dóbr i relacji społecznych, wzrost zasięgu kontroli państw nad obywatelami, wzmocnienie korporacji, integracja transnarodowa gospodarki światowej poza kontrolą państw, masowy wzrost produkcji, rosnące rozwarstwienie społeczne w skali światowej⁵⁵.

Siłą podejścia WSA był z pewnością fakt zaproponowania pewnej spójnej sieci hipotez (stanowczo odmawiano nazywania WSA teorią, by uniknąć zaszufłakowania w ramach którejś z nauk), słabością – względna utrata dynamiki ruchu naukowego. Wydany w 2012 roku dość chaotyczny przegląd studiów nad systemem-światem zawierał około 70 krótkich prac diagnozujących stan badań w omawianej przez nas tematyce⁵⁶. Rozpiętość tomu budzi wrażenie, ale już jego zawartość niekoniecznie. Słabości, które zaobserwowano w pracy metodologicznej I. Wallersteina i T. Hopkinsa z 1982 roku po ponad trzydziestu latach nadal są w mocy. Wertując setki tekstów

⁵⁴ I. Wallerstein, T. Hopkins, *Cyclical Rythms and Seculary Trends of the Capitalist World-Economy*, [w:] *World-Systems Analysis...*, s. 103–105.

⁵⁵ Ch. Chase-Dunn, *Global Formation...*, s. XV–XVI.

⁵⁶ S. Babones, Ch. Chase-Dunn (red.), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, London–New York 2012.

z tej dziedziny można dostrzec, że dużo szerszym zainteresowaniem cieszyły się badania historyczne. Niektóre sięgające czasów Mezopotamii czy wręcz neolitu i śledzące „prehistoryczną globalizację” planety Ziemia przez człowieka⁵⁷. Wątki te wzmocniły popularność zastosowania mechanizmu centro-peryferyjnego, ale przesłoniły badania nad współczesnymi przemianami gospodarczymi. Dominacja tematów antropologicznych i historycznych oddaliła dorobek szkoły WSA od debaty nauk społecznych i studiów nad współczesną diagnozą kapitalizmu i gospodarki światowej. Zdaniem Ch. El-Ojeili problemem WSA jest redukcjonizm ekonomiczny, reifikacja kategorii systemu, sztywność ról przydawanych państwom i regionom, niedostrzeganie znaczenia inwestycji zagranicznych, czy też poglądy socjalistyczne liderów ruchu⁵⁸.

Zdaniem krytyków WSA powinna być koncepcją bardziej elastyczną i mniej skoncentrowaną na nierównościach ekonomicznych. Stephen Sanderson, próbując zrekapitulować tezy WSA, wskazuje na kilkanaście zagadnień: (1) w historii świata istniało wiele systemów; (2) system-świat to podstawowa jednostka analizy; (3) dwa główne rodzaje systemów to gospodarki-światy (całości obiegu gospodarczego) i imperia-światy (całości zjednoczone politycznie lub militarnie); (4) w XVI wieku powstała globalna gospodarka-świat; (5) oznacza to kluczową zmianę w historii; (6) struktura tej struktury jest trzyczęściowa – centrum/rdzeń, półperyferie i peryferie; (7) rdzenie eksploatują pół-peryferia a te eksploatują peryferia; (8) rywalizacja w centrum toczy się o nadwyżki zysku; (9) zmiany pozycji w systemie są rzadkością; (10) gospodarka-świat poszerza się i/lub pogłębia; (11) cztery podstawowe trendy to mechanizacja, komodyfikacja, proletaryzacja i polaryzacja społeczna; (12) w gospodarce-świecie istnieją trendy cykliczne i cykle hegemonii; (13) do tej pory hegemonii w gospodarce-świecie były cztery i każda trwała tylko przez chwilę; (14) współczesny system-świat (*modern world-system*) składa się z gospodarki-świata i systemu międzypaństwowego, powiązanych kwestiami akumulacji kapitału i stratyfikacji regionów w wyniku międzynarodowego podziału pracy; (15) system ten jest w kryzysie i prawdopodobnie rozpadnie się w XXI wieku; (16) kapitalistyczny w swych zasadach system-świat zostanie w przyszłości zastąpiony bardziej racjonalnym i „ludzkiem” systemem społecznym⁵⁹ (w przeciwieństwie do okresu zimnej wojny – badacze nie twierdzą już wprost, że będzie to system „socjalistyczny”). Zdaniem Sandersona twierdzenia nr 1, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 13, 14, 15 mogą być nadal akceptowane na podstawie wyników badań. Wątpliwości dotyczą też 2, 6, 7, 9, 12, 16, które wymagają przeformułowania lub odrzucenia.

⁵⁷ Zob. Archiwum *Journal of World-Systems Research* w Internecie.

⁵⁸ Ch. El-Ojeili, *Reflections on Wallerstein: The Modern World-System, Four Decades on*, „Critical Sociology” 2014, s. 1–22.

⁵⁹ S. Sanderson, *World-Systems Analysis after Thirty Years. Should it Rest in Peace?*, „International Journal of Comparative Sociology” 2005, nr 46 (3), s. 179–213.

Sporo kontrowersji budzą tezy o cyklicznie schyłkowym okresie kapitalizmu, formułowane w końcowym okresie zimnej wojny, nie znalazły potwierdzenia w empirii, ale nadal są promowane w publicystyce politycznej I. Wallersteina. Pojawiły się nowe ważne tematy badań, takie jak migracje międzynarodowe i zanieczyszczenie środowiska, pojmowane jako uboczny efekt działania kapitalizmu i wielkich korporacji, ale nie przyniosły one jeszcze szerszej debaty⁶⁰. Wydaje się, że wyzwania stojące przez szkołą WSA są większe niż kiedykolwiek. Wymieńmy kilka z nich. Kluczowym jest wzrost znaczenia Azji w gospodarce światowej. Temat ten podjęli przed śmiercią m.in. Andre Gunder Frank oraz Giovanni Arrighi, wskazując na to, że Azja „powraca” do dominującej roli w światowej polityce i gospodarce dzięki adaptacji zachodniego kapitalizmu do własnych potrzeb⁶¹. Tym samym żywota pozostaje debata nad kondycją kapitalizmu w XXI wieku – w erze masowego Internetu, mediów społecznościowych i demokracji politycznej. Diagnoza badaczy szkoły WSA względem zachodniego liberalizmu jest bardzo krytyczna, ponieważ ich zdaniem zwiększa on nierówności, manipuluje ludźmi i prowadzi do konfliktów symbolicznych. Krytyka ta ma w dużej mierze charakter polityczny i badacze nie ukrywają swoich przeszłych oraz obecnych lewicowych i alterglobalistycznych sympatii politycznych⁶². W pewnym sensie jest to uczciwe intelektualnie, ale znacząco ideologizuje dyskurs naukowy, co powoduje dystans innych szkół względem WSA, która uważana jest za „upolitycznioną”.

Problematyczny dla analizy cywilizacji kapitalistycznej XXI wieku z punktu widzenia szkoły WSA jest sukces azjatyckich modeli państwa oraz wzrost znaczenia zarządzania wiedzą. Badacze często pomijali te kwestie, ponieważ mogły podważyć tezy o mechanizmie centro-peryferijnym. Dopiero S. Babones postawił w 2012 roku tezę, że rozwinięte małe państwa Azji Wschodniej, takie jak Korea Południowa, Tajwan i Singapur tak naprawdę stanowią powrót do idei miasta-państwa, które w epoce rewolucji elektronicznej i komunikacyjnej wykorzystały możliwości wejścia na rynek usług światowych na wzór dawnych państw włoskich epoki europejskiego renesansu⁶³. Wykorzystanie inteligentnej specjalizacji eksportowej i strategiczne położenie pozwoliły „tygrysom azjatyckim” na błyskawiczny awans do statusu regionalnych centrów rozwoju, obsługujących wielki rynek chiński. Wiąże się z tym problem inte-

⁶⁰ S. Babones, Ch. Chase-Dunn, *Routledge Handbook...*, zob. Rozdział V I VI.

⁶¹ A.G. Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley 1998; G. Arrighi, *Adam Smith in Beijing: Liensages of th 21st Century*, London 2009. Por. F. Ilkowski, *Imperializm kapitalistyczny...*, s. 209–217.

⁶² Zob. S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, I. Wallerstein, *Transforming the Revolution. Social movements and the World System*, New York 1990; S. Amin, *Re-Reading...*; I. Wallerstein, *Utopistyka. Alternatywy dla XXI wieku*, Poznań 2008; I. Wallerstein et al., *Czy kapitalizm ma przyszłość?*, Warszawa 2015.

⁶³ S. Babones, *Pozycja i mobilność we współczesnej gospodarce-świecie...*, s. 18–22.

ligentnych miast, urbanizacji, rynku usług i wiele innych, które wnoszą w obszar analizy WSA zagadnienia geografii gospodarczej, energii i nowoczesnych technologii. Jest to perspektywa zarówno kusząca, jak i trudna do zbadania w kontekście nauk społecznych i historycznych (zwłaszcza, że I. Wallerstein propagował badanie zmian w kontekście tzw. długiego trwania; dziś zmiany mają charakter znacznie szybszy). Oznacza również, że wiele wątków podejmowanych w XX wieku straciło już swą istotność dla rozumienia współczesnego świata.

Drugą kwestią jest przystosowanie WSA do współczesnych nauk społecznych, które również stają się przedsięwzięciem interdyscyplinarnym. Fakt iż WSA była jedną z pierwszych typów analiz syntetyzujących wyniki badań różnych dziedzin wiedzy nie oznacza, że będzie tak w przyszłości. Za przykład „konkurencyjny” mogą współcześnie uchodzić dynamicznie rozwijane badania nad bezpieczeństwem (wiążące psychologię, socjologię, zarządzanie konfliktem, nauki o obronności, prawo i polityki publiczne), czy teorie stosunków międzynarodowych (łącznie od niedawna badania nad polityką publiczną, ekonomią behawioralną, globalizacją, psychologią polityki i analizą mediów). Systemy naukowe stają się dziś wieloznacznymi konglomeratami teorii i to właśnie teorie analizujące konkretne problemy badawcze traktowane są jako miernik „sukcesu” danej wiedzy, niekoniecznie ściśle zdefiniowanej dyscyplinarnie. Paradoksalnie realizuje to postulaty I. Wallersteina sprzed kilku dekad – aby „otworzyć nauki społeczne”⁶⁴.

Tabela 4. Różnice pomiędzy podejściem WSA a teoriami stosunków międzynarodowych (TSM)

	WSA	TSM
Główna dyscyplina	Historia, socjologia ekonomiczna	Politologia, stosunki międzynarodowe
Okres powstania	Lata 70. XX w.	Lata 20. XX w.
Inspiracje	Marksizm, teoria zależności, szkoła historii Annales, ekonomia polityczna J. Schumpetera i K. Polanyi	Teoria prawa narodów, nauka prawa międzynarodowego, historia myśli politycznej (Machiavelli, Hobbes, Kant)
Jednostka analizy	System kapitalistyczny, centra-półperyferie i peryferie	Państwo, naród, organizacja międzynarodowa
Metody badawcze	Badanie trendów społeczno-ekonomicznych, analizy rynków, studia przypadków	Badania ilościowe, analiza decyzji, studia przypadków, analiza polityczna

⁶⁴ Zob. I. Wallerstein, *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms*, Cambridge 1991; idem, *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Stanford 1996; idem, *Europejski uniwersalizm. Retoryka władzy*, Warszawa 2013.

Filozofia nauki	Eklektyzm, pragmatyzm, teoria krytyczna	Pozytywizm i postpozytywizm, konstruktywizm, realizm krytyczny
Główne procesy	Ekspansja kapitalizmu, relacje centrum – peryferie między regionami i państwami, kryzysy gospodarcze, hegemonia	Międzynarodowy układ sił, polityki zagraniczne, integracja polityczna i gospodarcza, bezpieczeństwo, terroryzm, hegemonia
Główni autorzy	Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank, Christopher Chase-Dunn, Samir Amin, Salvatore Babones, Thomas Hall, Janet L. Abu Lughod	Hans Morgenthau, Kenneth Waltz, Robert Keohane, Joseph Nye, James Rosenau, Alexander Wendt, Friedrich Kratochwil, Peter Katzenstein, Barry Buzan
Recepcja w Polsce	Jerzy Topolski, Jacek Kochanowicz, Anna Sosnowska, Tomasz Zarycki, Janusz Hryniewicz, Przemysław Wielgosz, Tadeusz Klementewicz, Andrzej Gałganek, Filip Ilkowski	Józef Kukułka, Ziemowit J. Pietraś, Roman Kuźniar, Ryszard Zięba, Edward Haliżak, Erhard Cziomer, Teresa Łoś-Nowak, Jacek Czaputowicz, Andrzej Dybczyński, Anna Wojciuk

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury przedmiotu.

W Polsce badania nad kapitalizmem i pozycją państwa w stosunkach międzynarodowych były prowadzone oddzielnie. Kapitalizm był przedmiotem zainteresowania filozofów polityki, a stosunki międzynarodowe – politologów. Badaniem globalizacji i rozwoju zajęli się ekonomiści i socjologowie. Dopiero niedawno pojawiły się próby powiązania dorobku badań historii gospodarczej i współczesnej pozycji Polski w stosunkach międzynarodowych i gospodarce światowej. Analizowana jest historia uprzemysłowienia, modernizacji, handlu, idei oraz biznesu w Polsce i Europie Środkowej. Pojawiły się próby zrozumienia kultury polskiej pod kątem centro-peryferijnym (czy Polska to peryferie? Względem czego?), postkolonialnym (czy Polska była kolonią/kolonizowała innych?), powiązań gospodarczych i mentalnych (czy Polska jest częścią Zachodu?)⁶⁵. Wszystko to otwiera badaczy polskich na dorobek szkoły WSA, a także na jego współtworzenie i krytykę w ramach światowego dyskursu naukowego.

Bibliografia

- Agnew J., *Hegemony, The New Shape of Global Power*, Philadelphia 2005.
 Amin S., *Re-reading the Postwar Period*, New York 1994.
 Amin S., G. Arrighi, A.G. Frank, I. Wallerstein, *Transforming the Revolution. Social movements and the World System*, New York 1990.

⁶⁵ Por. A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie...*; T. Zarycki (red.), *Polska jako peryferie...*; J. Sowa, *Fantomowe ciało...*; A. Leszczyński, *Skok w nowoczesność*, Warszawa 2013 i wiele innych.

- Arrighi G., *The Long Twentieth Century. Money, Power and Origins of Our Times*, London–New York 1994.
- Babones S., Ch. Chase-Dunn (red.), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, London–New York 2012.
- Baran P., *Ekonomia polityczna wzrostu*, Warszawa 1958.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. 1–3, Warszawa 1992.
- Braudel F., *Historia i trwanie*, Warszawa 1999.
- Chase-Dunn Ch., *Global Formation. Structures of the World-Economy*, Lanham 1998.
- Chirot D. (red.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley 1991.
- Chirot D., *How Societies Change*, Thousand Oaks–London–New Delhi 1994.
- Czaputowicz J., K. Ławniczak, A. Wojciuk, *Nauka o stosunkach międzynarodowych i studia europejskie w Polsce*, Warszawa 2015.
- Denemark R., J. Friedman, B. Gills, G. Modelski (red.), *World System History. The Social Science of the Long-Term Change*, London–New York 2000.
- El-Ojeili Ch., *Reflections on Wallerstein: The Modern World-System, Four Decades on*, „Critical Sociology” 2014, s. 1–22.
- Frank A.G., *World Accumulation 1492–1789*, New York 1978.
- Frank A.G., *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley 1998.
- Hopkins T., Wallerstein I. et al., *World-Systems Analysis. Theory and Methodology*, Beverly Hills–London–New Delhi 1982.
- Hryniewicz J., *Teoria centrum-peryferie w epoce globalizacji*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2010, nr 2, s. 5–27.
- Hryniewicz J., *Centrum-peryferie – stara teoria w nowych czasach*, „Studia Polityczne” 2013, nr 31, s. 291–313.
- Ilkowski F., *Imperializm kapitalistyczny we współczesnych ujęciach teoretycznych*, Toruń 2015.
- Ingham G., *Kapitalizm*, Warszawa 2011.
- Jasiński L.J., *Bliżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą XX wieku*, Warszawa 2010.
- Klementewicz T., *Geopolityka trwałego rozwoju*, Warszawa 2013.
- Klementewicz T., *Stawka większa niż rynek. U źródeł kapitalizmu bez granic*, Warszawa 2015.
- Krasnodębski Z., *Upadek idei postępu*, Kraków 2009.
- Kula W., *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983.
- Kula W., *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983.
- Kuźniar R. (red.), *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, Warszawa 2005.
- Leszczyński A., *Skok w nowoczesność*, Warszawa 2013.
- Małowist M., *The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middle Ages*, „The Economic History Review” 1966, t. XIX, nr 1, s. 15–28.

Małowist M., *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.

Małowist M., *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, Warszawa 1993.

Pawłuszko T., *Kategoria systemu międzynarodowego w badaniach stosunków międzynarodowych*, Toruń 2014.

Pawłuszko T., *Użyteczność analityczna kategorii systemu międzynarodowego*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2014, t. 49, nr 1, s. 9–29.

Polanyi K., *Wielka transformacja. Polityczne i ekonomiczne źródła naszych czasów*, Warszawa 2010.

Popper K., *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*, Warszawa 1999.

Prebisch R., *Commercial Policy in the Underdeveloped Countries*, „American Sociological Review” 1959, vol. 49, nr 2, s. 251–273

Rewizorski M., *Koncepcja systemu światowego według Immanuela Wallersteina*, „Przegląd Politologiczny” 2009, nr 1, s. 65–78.

Sanderson S., *World-Systems Analysis after Thirty Years. Should it Rest in Peace?* „International Journal of Comparative Sociology” 2005, nr 46 (3), s. 179–213.

Sosnowska A., *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią 1947–1994*, Warszawa 2004.

Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2010.

Standing G., *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa 2014.

Therborn G., *Nierówność, która zabija. Jak globalny wzrost nierówności niszczy życie milionów i jak z tym walczyć*, Warszawa 2015.

Topolski J., *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku*, Poznań 2003.

Wallerstein I., *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, „Comparative Studies in Society and History” 1974, nr 16, s. 387–415.

Wallerstein I., *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974.

Wallerstein I., *The Capitalist World-Economy*, New York 1979.

Wallerstein I., *Historical Capitalism*, London 1983.

Wallerstein I., *The Politics of the World Economy*, New York–Paris 1984.

Wallerstein I., *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System*, New York 1991.

Wallerstein I., *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms*, Cambridge 1991.

Wallerstein I., *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Stanford 1996.

Wallerstein I., *Koniec świata jaki znamy*, Warszawa 2004.

Wallerstein I., *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007.

- Wallerstein I., *Utopistyka. Alternatywy dla XXI wieku*, Poznań 2008.
- Wallerstein I., *Europejski uniwersalizm. Retoryka władzy*, Warszawa 2013.
- Wallerstein I. et al., *Czy kapitalizm ma przyszłość?*, Warszawa 2015.
- Zarycki T., *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Warszawa 2009.
- Zarycki T., (red.), *Polska jako peryferie*, Warszawa 2016.
- Ziewiec G., *Wallersteina i Fukuyamy prognozy systemu kapitalistycznego*, „Gospodarka Narodowa” 2009, nr 1–2, s. 27–47.